

szemle

Az „inspirált forradalom” szovjet dokumentumai*

Az Orosz Föderáció Belügyminisztériumának kiadója 2009 nyarán impozáns méretű és – túlzás nélkül állítható – hiánypótló dokumentumválogatást jelentetett meg az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos szovjet belügyi és KGB-dokumentumokból. A 153 dokumentum kiválogatásával és közreadásával a szerkesztők nem titkolt célja volt bemutatni „a magyar és szovjet állambiztonsági szerveknek az azokra a napokra jellemző könyörtelen szembenállását a nyugati titkosszolgálatoknak a keleti blokk stratégiai paradigmájában »gyenge láncszemnek« tekintett Magyar Népköztársaság ellen alaposan kitervelt és koordinált expanziójával.”

A forradalom óta eltelt több mint ötven év alatt az 1956. októberi magyarországi eseményeket többféle jelzővel illették már, a kötet összeállítói azonban merőben új terminológiát vezetnek be. A szerkesztői kollektíva véleménye szerint az „1956-os magyar forradalmat” [így az eredetiben!] mesteri módon kívülről kezdeményezték, és az elsők közé tartozott azon forradalmak történetében, amelyeket „az USA és a nyugat-európai országok titkosszolgálatai inspiráltak és szerveztek a XX. század második felében és a XXI. század kezdetén”.

Ha e sorok olvasásakor az olvasónak felrémlik az MSZMP IKB 1956. december 5-i „az ellenforradalom” fő okairól hozott határozata és a két szöveg között némi hasonlóságot vél felfedezni, az valószínűleg nem

a véletlen műve. Mint a kötet bevezetőjéből kitűnik, a most nyilvánosságra hozott dokumentumok egy részével a magyar politikai vezetés már 1957-ben, a Nagy Imre és társai ellen készülők per kapcsán megismerkedhetett, és azokat feltételezhetően felhasználták az úgynevezett Fehér Könyv összeállításakor, illetve az ENSZ ötös bizottsága jelentésével szemben szervezett propagandakampány során is.

A túlnyomó többségükben első alkalommal publikált dokumentumok az Orosz Állami Legújabbkori Történelmi Levéltárból, a Szövetségi Biztonsági Szolgálat Központi Archívumából, illetve az Orosz Állami Katonai Levéltárból kerültek elő és három alapvető csoportra oszthatók. Az elsőbe sorolhatjuk a legfelső párt- és állami vezetés számára a magyarországi helyzetről a szovjet titkosszolgálat különböző rangú vezetői által készített jelentéseket. Ezeknek egy kisebb része a magyar forradalommal kapcsolatos szovjet levéltári anyagokat első ízben közreadó, 1993-ban megjelent köteteknek – A „Jelcin-dosszié”, illetve a *Hiányzó lapok 1956 történetéből* – köszönhetően már a magyar történészek által is ismert dokumentum. A második egységbe azok az iratok tartoznak, amelyeket a szovjet hadsereg Magyarország területén tartózkodó különleges egységei készítettek. Végül a harmadik csoportba sorolhatjuk azokat az anyagokat, amelyek a Szovjetunió Belügyminisztériuma Belső Fegyveres Erői egységeinek tevékenységét mutatja be a magyarországi események során.

A dokumentumokat tartalmazó blokkot egy több mint 50 oldalas, jegyzetekkel ellátott tanulmány előzi meg. Az *inspirált forradalom* címet viselő írásból a szerzők mintegy 30 oldalt az események előtörténete bemutatásának szentelnek. Nem hagyományos eseménytörténelmi áttekintről, a forradalomhoz vezető folyamatok és okok bemutatásáról, elemzéséről van azonban szó. A szerzők – az előszóban vállalt célkitűzésnek megfelelően – arra helyezik a hangsúlyt, hogy bemutassák az Egyesült Államok, valamint kisebb részben a nyugati hírszerző szervek és a Vatikán aknamunkáját a Szovjetunió, illetve a szocialista tábor országai ellen. 1948-tól kezdve a magyar forradalomig kronologikus rendben mutatják be azokat a titkos amerikai nemzetbiztonsági direktívákat, amelyek meghatározták az USA Szovjetunióval szembeni doktrínáját és a CIA tevékenységi körét a „speciális akciók” tervezését és kivitelezését illetően. A bevezető emellett több oldalt szentel a Magyarországon működött különféle „reakciós” csoportok tevékenységének, különösen a nyugati hírszerző központokkal fenntartott állítólagos kapcsolataik bemutatásának. Az erre vonatkozó adatokat a „magyarországi belső reakció aktivizálásának ékesszóló bizonyítékait összegyűjtő” magyar történész, Berecz János „A »Focus-akció« kudarca” címmel 1986-ban Moszkvában megjelent

* *Vengerszkije szobityija 1956 goda glazami KGB i MVD SZSZSZR. Szbornyik dokumentov.* Szosztavityeli: A. A. ZDANOVICS–V. K. BILINYIN–V. K. GASZANOV–V. I. KOROTAJEV–V. F. LASKUL. Objegyinyennaja redakcija MVD Rosszii, Moskva, 2009. 519 p.

könyvéből veszik. Ha figyelmen kívül is hagynánk azt a tényt, hogy a történészek jóindulattal sem tekinthető Berecz János írása az ellenséges erők létszámát és tevékenységét jelentősen eltúlzó propagandakiadvány, az általa közölt adatokat akkor sem ártott volna némi forráskritikával kezelni és összevetni például az azóta már publikussá vált amerikai hírszerzési adatokkal. (A magyarországi antikommunista ellenállás valódi mértékéről pontos adatokkal valószínűleg az utóbbiak sem tudtak volna szolgálni, de érdekük valóban a tényleges helyzet rögzítése volt.)

A bevezető második fejezetét az 1956-os év krónikája képezi. A megelőző részhez hasonlóan ez a kronológia is elsősorban az állambiztonság szempontjából érdekesnek vélt eseményeket, titkos hírszerzési akciókat, megbeszéléseket veszi számba. Mindazonáltal szolgál néhány érdekes adalékkal szűkebben vett témánkhoz is. Megtudhatjuk belőle, hogy 1956. március 7. és 11. között a KGB és a VSZ-tagállamok állambiztonsági szerveinek vezetői titkos tanácskozást tartottak, ahol többek között szó esett a nacionalista hangulat erősödéséről, valamint a nyugati titkosszolgálatok tevékenységének fokozódásáról Lengyelországban, illetve Magyarországon, és kijelölték az egyes országok hírszerző szervei tevékenységének fő irányát is.

A bevezető utolsó néhány oldala az „inspirált forradalom” tragikus végkifejletével foglalkozik. A szerzők ebben arra a nem teljesen új keletű megállapításra jutnak, hogy 1956-ban Amerika becsapta a magyarokat, felhasználta őket saját céljaira, majd dobta őket. Hasonló a véleményük a többi nyugati politikusról és stratéjáról is, akik uszító beszédekben szólították fel a magyar népet a „Moszkva hatalma” elleni fegyveres felkelésre, de akik közül egy sem mutatott túl nagy hajlandóságot arra, hogy a vérét ontsa Magyarorszáért. Vélekedésük szerint ebben a helyzetben egyedül az „idejében bevetett hatalmas, a féktelen kilengéseket feltartóztatni képes katonai erő” akadályozhatta meg, hogy a magyarországi testvérháború még több emberáldozatot követeljen.

A dokumentumokat fellapozva ezek után arra számíthatnánk, hogy a KGB titkos irattárából nagy mennyiségben kerültek elő a forradalom „inspirálóinak” tevékenységére vonatkozó, az amerikai és nyugat-európai kémek, diverzánsok magyarországi akcióit leleplező dokumentumok. Nem kis csalódottsággal állapíthatjuk meg, hogy ha ilyenek vannak is, azok nem kerültek be a kötetbe. A KGB 1. Főigazgatóságának adatai szerint a Nemzeti Munkásszövetség elnevezésű szovjetellenes terrorista szervezet 10–12 ügynökét dobták át 1956 novemberében Magyarországra, hogy aktív bomlasztó tevékenységet folytasson a szovjet csapatok körében. Ezekre vonatkozó adatokkal, a felkutatásokat elrendelő uta-

sításokkal több alkalommal is találkozhatunk a dokumentumválogatásban, és több jelentés ad hírt a nyugati hírszerző szervezeteknek a szovjet csapatok elleni hírszerző tevékenysége fokozódásáról is, de a kötet dokumentumai szerint ezek tevékenysége nem a Magyar Népköztársaság, hanem elsősorban az annak területén található szovjet katonai egységek ellen irányult. Az ellenük folytatott harc eredményét nem ismerjük, az mindenestre árulkodó, hogy egy 1957. januári összefoglaló jelentés szerint a 12. gépkocsizó lövész ezred két hónap alatt mindössze egy amerikai kémét és 12 hírszerző kapcsolattal gyanúsítható személyt tartóztatott le.

A kötetben közölt dokumentumok közül a legkorábbi 1955. szeptember 3-án, a legkésőbbi 1957. szeptember 27-én kelt. A dokumentumblokk a bevezető struktúráját követve ugyancsak három nagyobb egységre oszlik. Az első, az *Előeste* címet viselő rész 1956. október 22-vel ér véget, és 14, változatos tematikájú dokumentumot tartalmaz. Megtalálhatók közöttük a budapesti szovjet nagykövetségnek a magyar belpolitikai helyzetről és az MDP politikájáról adott elemzései, a magyar Belügyminisztérium megyei és járási kirendeltségei által a KGB különleges osztálya számára küldött levelek és jelentések egy-egy körzet operatív helyzetéről (a területen élő „ellenséges” vagy „osztályidegen” elemek létszáma, tevékenysége) csakúgy, mint a Magyarországon állomásozó szovjet hadsereg különböző egységeinél tevékenykedő KGB-parancsnokok beszámolója a magyar lakosság szovjet katonákkal szembeni magatartásáról, a velük szembeni ellenséges fellépésekről.

A második egység, amely a *Megpróbáltatások napjaiban* költői címet viseli, elvben az 1956. október 23-tól november végéig terjedő időszakot fogná át. Külön figyelmet érdemel azonban, hogy a legelső dokumentum keltezése ennek ellenére 1956. november 3., vagyis a forradalom napjairól egyetlen dokumentumot sem adnak közre. Ennek okára a szerkesztők sem az előszóban, sem a bevezetőben nem adnak magyarázatot, de a kihagyásnak aligha anyaghiány az oka. Az ugyanis nehezen képzelhető el, hogy az október 23–24-i szovjet csapatbevonulásról, a Kossuth téri sortűzről, a Köztársaság téri pártház ostromáról vagy a szovjet csapatok Budapestről történt kivonásáról ne készült volna valamilyen jelentés, beszámoló.

Az ebben a szerkezeti egységben közölt mintegy 70 irat között akad ugyan néhány már ismert, magyarul korábban megjelent dokumentum (mindenekelőtt Szerovnak az SZKP KB Elnökségének küldött jelentései), nagyobb részük azonban olyan információkat tartalmaz, amelyek eddig jórészt ismeretlenek voltak a magyar történészek számára. Ezek közé sorolhatók a Szovjetunió Belügyminisztériuma Belső Fegyveres Erői

12. gépkocsizó lövész osztag, illetve annak alegységei által készített operatív jelentések, továbbá a KGB különböző katonai alakulatoknál működő különleges egységeinek összefoglalói. Az utóbbiak feladata volt többek között a nyomtalanul eltűnt szovjet katonák felkutatása, az ügynökeikkel való találkozások megszervezése és instrukciókkal történő ellátásuk a kémek, provokátorok és egyéb gyanús személyek leleplezését és felderítését illetően. Az általuk készített beszámolók konkrét adatokat tartalmaznak a végrehajtott akciókról, az őrizetbe vett személyek számáról, a begyűjtött fegyverek típusáról és mennyiségéről – szinte az ország egész területére vonatkozóan.

A dokumentumok érdekessége, hogy bennük nem csupán a magyarországi helyzetről, az őrizetbe vételekről és egyéb operatív akciókról találunk információkat, de a szovjet hadsereg katonáinak viselkedéséről, hangulatáról és a magyarországi eseményekkel kapcsolatos véleményükről is. A forradalom okairól beszélgetve többek azon véleményüknek adtak hangot, hogy ilyesmire Sztálin életében nem kerülhetett volna sor. A 2. gépesített hadosztály különleges részlege által végzett munkáról szóló 1956. november 21-i jelentés szerint a tiszti kar elégedetlenségét fejezte ki amiatt, hogy az egységek előtt álló feladatokat nem határozzák meg pontosan. Az egyik tiszt kijelentette: „Most már közölünk bárki kész elmenni akár Magadanba, akár Kuskába is, csak a szülőföldünk legyen, ezek után az események után az itteni embereket kezdtük meggyűlölni.” A dokumentum szerint a sorállomány és a szakaszvezetők körében az a vélemény dominált, hogy a felkelőkkel szemben határozott intézkedéseket kell tenni. „Több katonának az a véleménye, hogy Magyarországot oroszokkal kell benépesíteni és az összes fasisztát és a velük rokonszenvezőket el kell vinni Szibériába.” Egy 1956. november 24-i összefoglaló ugyancsak megerősítette, hogy mivel a szovjet tisztek és katonák gyűlölik a magyarokat, a szovjet csapatok további budapesti jelenléte rendkívüli eseményekhez, jogtalan fegyverhasználatához vezethet. A szovjet hadsereg katonáinak a magyarokkal szembeni érzéseit illetően árulkodó, hogy több dokumentumban is hangsúlyozták, miszerint Zsukov alezredes nem szalasztja el a lehetőséget, hogy verje a fogva tartott magyarokat.

Az összefoglalók szerint a szovjet katonák körében a magyarországi eseményekkel összefüggésben nem csak politikai szempontból hibás, hanem ellenséges nézetek is tapasztalhatók voltak. Előfordult, hogy a tisztek alárendeltjeik jelenlétében hallgatták az Amerika hangja, BBC és Szabad Európa rádióadásait, és megbeszélték a hallottakat. A magyarországi eseményekkel összefüggésben néhány tiszt igyekezett elérni a had-

seregből történő leszerelését. Az 1956. november 24-i összefoglaló a szovjet katonák helytelen viselkedésére több példát is hoz. Nem titkolja, hogy akadtak példák üzletek kasszáinak kifosztására és rablásokra is; emiatt néhány tisztet el is távolítottak a hadseregből. Előfordult, hogy a szovjet katonák magyar egyenruhába öltözve elhagyták egységüket, és ismeretlen helyre távoztak, majd amikor a felkelők feltartóztatták őket, önként fogságba adták magukat.

A dokumentumkötetben a legtöbb forrás talán a fentebb már említett 12. gépkocsizó lövész osztag tevékenységéről szól. Ezt a katonai egységet érdemes részletesebben is bemutatni, nem csupán azért, mert az 1956-os magyar forradalomról eddig megjelent munkák nem tesznek róla említést, hanem azért is, mert jelentéseik alapján ők hajtották végre a legfontosabb operatív akciókat.

A mintegy 690 főből álló, különleges feladatokkal megbízott katonai egység 1956. november 7-én indult el Lvovból, és november 9-én érkezett Budapestre, ahol Szerov hadseregtábornok és Grebennyik városparancsnok közvetlen alárendeltségébe került. A „rendteremtés” befejezése után az osztag 1957. január 10-én éjjel, konspirált körülmények között hagyta el az országot, és érkezett meg január 13-án Lvovba. A kötetben az osztag tevékenységéről több jelentés, illetve hosszabb időszakokra vonatkozó összefoglaló jelentés is található; mind a második, mind a – terjedelmét tekintve leghosszabb – harmadik szerkezeti egységben ezek az iratok dominálnak. A kötet összeállítói az osztag két hónapos magyarországi tartózkodása alatt végrehajtott akciókról, feladatáról igen részletes összefoglaló jelentést közölnek. Ebből kiderül, hogy a 12. osztag alegységei már 1956. október 27-én szolgálatba léptek. Akkor feladatuk a magyar–szovjet határ védelme, a rend fenntartása és a köztörvényes bűnözőkkel szembeni fellépés volt Munkácson és Beregszászon. Ők látták el a munkácsi repülőtéren a kormányzati repülőgépek védelmét, illetve segítséget nyújtottak a határőröknek a Magyarországról érkező magyar és szovjet állampolgárok regisztrálásában és más városokba irányításában.

Budapestre érkezésük után, 1957. november 12-én Konyev marsall adott számukra tájékoztatást a magyarországi helyzetről, majd hozzáláttak a számunkra kijelölt feladatok végrehajtásához. Ezek közé tartozott többek között a szovjet állambiztonsági operatív egységek részéről az „ellenforradalmi lázadás” vezetői, a Magyarországra átdobott kémek, diverzánsok feltartóztatására irányuló intézkedéseinek a katonai biztosítása, a fegyveres lázadó csoportok felszámolása, a megsebesült és a lázadók fogságába esett szovjet katonák felkutatása és kiszabadítása, az elesett szovjet katonák holttestének elszállítása. Emellett közremű-

ködtek a kerületi katonai parancsnokságok megteremtésében, ügyeltek a kijárási tilalom betartására és felléptek annak megsértőivel szemben, részt vettek a felkelőknél és a lakosságnál található fegyverek, rádió adóvevők, sokszorosító gépek, röplapok begyűjtésében. Az osztag alegységei biztosították a magyar–osztrák határt és tartóztatták le a határsértőket, kutatták fel a börtönökből kiszabadított köztörvényes bűnözőket. Az ő feladatuk volt a forradalom napjaiban alakult különböző fegyveres alakulatok lefegyverzése és a helyi szervezetek a rendfenntartó egységek megszervezésében való segítségnyújtás. Ugyancsak ők gondoskodtak az elfogott felkelők és köztörvényes bűnözők, valamint a kijárási tilalmat megszegők fogva tartásuk helyére történő elszállításáról, a november folyamán Budapestre érkező kelet-német és román pártküldöttségek, valamint India képviselőjének biztonságáról. Az összefoglalóból kiderül, hogy az osztag alegységei látták el a fontosabb középületek (repülőtér, vasúti csomópontok, börtönök, kormányzati épületek) védelmét, járőrszolgálatot teljesítettek, és részt vettek az 1956. decemberi kormányellenes tüntetések feloszlításában is. Tevékenységük nem korlátozódott a fővárosra; számos vidéki akció végrehajtásáról szóló beszámoló is található a dokumentumválogatásban.

Az 1957 februárjában készített összefoglaló jelentés néhány fontosabb akcióról részletes, térképázzal kiegészített leírást is tartalmaz. Ezek közül egyet, Nagy Imrének és csoportjának a jugoszláv nagykövetségről történt elrablását érdemes külön is ismertetni. A dokumentum vonatkozó részében a konspirációs szabályoknak megfelelően nem írják le sem azt, hogy a jugoszláv nagykövetségről, sem azt, hogy Nagy Imréről és csoportjáról van szó, a jelentés erre vonatkozóan mindössze annyit tartalmaz, hogy az osztag egyik egysége 1956. november 17. és november 22. között részt vett egy akcióban, amely egy nagyon fontos feladat, a felkelés néhány szervezőjének őrizetbe vételére és felkutatására irányult, akik a Budapesten akkreditált nagykövetségek egyikében rejtőztek el. Az osztag említett alegységének feladata az volt, hogy négy harci járművel, valamint a magyar rendőrség 12 munkatársával és 4 operatív munkatárssal észrevétlenül minden irányból vegyék blokád alá a nagykövetség épületét, s abban az esetben, ha a keresett személyek elhagynák az épületet, tartóztassák fel őket, és adják át Budapest katonai parancsnokságának. Az akció már november 16-án 19.30-kor kezdetét vette, miközben a Nagy Imre-csoport sorsáról még javában folytak a tárgyalások. Mivel Budapest utcáin szovjet katonák, tankok és harckocsik járőröztek, az épület blokád alá vételének álcázása nem okozott különösebb gondot. Az öt állandó, hét mozgó megfigyelőhely, valamint a négy

harckocsi mozgása az épület körül biztosította a követség valamennyi kijáratának lezárását. Nagy Imréek elrablását nem az említett egység hajtotta végre, az ő feladatuk az operatív csoport tevékenységének megerősített erővel történt biztosítása volt.

A második blokkban található néhány érdekes, nem a fentebb említett szervezet által készített dokumentumot is. Ezek közé sorolhatjuk egyebek mellett Borisz Ponomarjovnak, az SZKP KB külföldi kommunista pártokkal való kapcsolattartásért felelős osztálya vezetőjének 1956. november 17-i feljegyzését az Elnökség részére a Moszkvában, Munkácsón és Ungváron tartózkodó magyarokról. A Budapestről 1956. október végén kimenekített rákosista csúcsvezetőkön kívül a jelentéshez csatolt listán néhány másod- illetve harmadvonalbeli politikus mellett számos olyan személy is szerepel, akiknek a neve mellé a következő megjegyzést írták: „Magyarországon tartózkodó KGB munkatárs felesége”. A dolog ettől még nem lenne érdekes, hiszen azt korábban is tudtuk, hogy október végén az állambiztonsági szervezet munkatársainak hozzátartozóit is elszállították a fővárosból. Az említett személyek azonban magyar nevet viselnek, ami azt a feltételezést is megengedi, hogy a KGB-nek magyar alkalmazottai is lehettek.

A harmadik, 1956. december 1-jével kezdődő dokumentumegység (*A rend helyreállítása*) tematikája az elsőhöz hasonlóan meglehetősen vegyes. Főként a korábbiakhoz hasonló operatív összefoglalókat olvashatunk itt, de ezeken kívül találunk a magyar belügyi szervezetek által készített és a szovjet tanácsadóknak átadott tervezeteket a magyar hadsereg újjászervezéséről, a MUK-ról, a magyar belügyi szervezetnél dolgozó szovjet tanácsadók jelentését a katonai elhárítás és az operatív munka helyzetéről a magyar hadseregben.

A kötetet egy függelék zárja, amelyről nem derül ki egyértelműen, hogy korabeli dokumentumról vagy a szerkesztők összeállította jegyzékről van-e szó. Az *1956-os magyar felkelés fő ideológusai és aktív résztvevői. Rövid összefoglaló* címet viselő dokumentum lényegében egy annotált névjegyzék, amelyben együtt szerepel Nagy Imre, Szilágyi József, Losonczy Géza, Gimes Miklós, Vásárhelyi Miklós (utóbbi kettő két helyen is), Maléter Pál, Aczél Tamás, Déry Tibor, Görgényi Dániel, Sinka István, Kéthly Anna, Szabó János és számos kevésbé ismert személy, sok esetben annyira hibás átírással, hogy a személy azonosítása is komoly nehézségekbe ütközik. A jegyzékhez fűzött lábjegyzet szerint az összeállításnak csupán az lett volna a funkciója, hogy általános képet adjon a magyar felkelés legaktívabb résztvevőinek szociális és foglalkozásbeli összetételéről. A célkitűzés sikerét illetően a recenzensnek erős kétségei vannak.

Habár a kiválasztás szempontjait nem ismerjük, a válogatás önkényesnek tűnik, ráadásul több komoly tévedést és rosszindulatú állítást is tartalmaz. Nagy Imrével kapcsolatban például nem mulasztja el megemlíteni, hogy a miniszterelnök Vologya fedőnéven az NKVD ügynöke volt.

A kötet alapvető hiányossága – ami szinte valamennyi szovjet levéltári dokumentumokból összeállított könyvre jellemző, s erről adott esetben sem feltétlenül az összeállítók tehetnek –, hogy miközben informatív, adatgazdag jelentéseket közöl a szovjet belügyminisztérium belső fegyveres erői 12. ezrede alegységeinek és a KGB különleges egységeinek magyarországi tevékenységéről, nem ismerjük a jelentések további sorsát, nem tudjuk a címzetten kívül kikhez jutott még el, a jelentésben foglalt befolyásolták-e a döntéshozókat, és teljesen ismeretlenek azok a parancsok, utasítások, amelyek a magyarországi akciók végrehajtására vonatkoztak.

Az orosz forráskiadási gyakorlat a magyartól abban lényegesen eltér, hogy a dokumentumköteteket általában nagyon kevés lábjegyzettel, kommentárral látják el. A jelen válogatás esetében mégsem lehet szó nélkül hagyni azt a tényt, hogy a 153 dokumentumhoz mindössze 5 (!) lábjegyzet tartozik, abból is három közismert magyar politikus életrajzi adatait tartalmazza. Tisztában vagyunk azzal, hogy a dokumentumok jegyzetelése még a témát behatóan ismerő magyar kutató számára sem lett volna egyszerű feladat, az azonban felróható a kötet szerkesztőinek, hogy a kommentárok ott is hiányoznak, ahol az adatok kiderítése nem igényelt volna komoly erőfeszítést.

Hasznos lett volna, ha a kötethez névmutatót is csatolnak, az szintén nagy segítséget nyújtott volna a kutatóknak, ha az említett függelék helyett annotált névmutató készül a jelentéseket összeállító, illetve azokat megkapó fontosabb személyekről.

A kötetéről minden hiányossága ellenére elmondható, hogy nagyon fontos, eddig hozzáférhetetlen források közreadásával jelentősen bővíti ismereteinket a szovjeteknek az 1956-os magyar forradalmat követő megtorlásban játszott szerepéről. A forradalom történetének könyvből továbbra is hiányoznak még lapok, de ezek száma talán valamivel kevesebb lett.

Baráth Magdolna

Nagy József: A hagyományos paraszti társadalom felbomlásának kezdetei, 1945–1956*

Szokás azzal a sokat ígérő fordulattal kezdeni egy-egy recenziót, hogy az adott könyv „hiánypótló munka”, „több évtizedes adósságot törleszt”, vagy hogy a szerző „rendkívül fontos témát” választott értekezése tárgyául. Írásomat csupán azért nem indítom így, mert az említett jelzőket, megállapításokat túlságosan könnyedén osztogatták az elmúlt esztendőkből. Ezzel együtt feltétlenül dicséretet érdemel a szerző, mivel monográfiájában arra tett kísérletet, hogy új utakra terelje az 1990 után kimerülni, lankadni látszó magyar agrártörténet-írást. Természetesen sem terem, sem lehetőségem nincs arra, hogy e recenzió kereteiben bemutassam az agrártörténet kétségtelen visszaszorulásának sokrétű összetevőit, de a könyvet olvasva kitűnik, hogy Nagy József is tisztában van az új utak keresésének szükségességével. Persze, kissé furcsának tűnhet, ha egy több évtizedes kutatási tapasztalattal rendelkező szerzőtől várjuk a gyökeres fordulatot. A historiográfiai megújulás iránti igény, ha nem is ennyire élésen, de megfogalmazódik a kötet lapjain.

Nagy József, ahogy a címben is jelezte, a paraszti társadalom felbomlását, pontosabban annak kezdeti időszakát, a második világháború vége és az 1956-os forradalom közötti korszakot vette nagyító alá. Olyan problémát vizsgált, amelyet a szépirodalom, a filmművészet, a szociográfia-szociológia már régóta boncolgat, így elemzése nem előzmények nélküli. A kötet bevezetője rövid historiográfiai bevezetést ad, amelyben arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a szövetkezeti mozgalmat elsősorban politikai kérdésként kezelő pártállami rendszerben csak igen korlátozott lehetőség nyílt az alapjában elhibázott parasztpolitika bemutatására. Vagyis a szerző a paraszti társadalom felbomlását döntően az állam erőszakos és hibás beavatkozásának tulajdonítja. Majd ennek alátámasztására idéz egy 1987-es Für Lajos-tanulmányt, amely a paraszti társadalom megszűnéséről tartalmaz néhány gondolatot.

Sajnos, azt kell mondanom, hogy Nagy József könyvének címe és a könyv tartalma nem teljesen felel meg egymásnak. Egyrészt a szerző nem fejt ki, hogy mit ért pontosan parasztságon, illetve miben áll a „hagyományos” jelző tartalma. Ráadásul 1945-től eredeztetni a parasztság felbomlását, amely akkor már több évtizede zajló folyamat volt. Részben ezeket a gondokat, problémákat mutatta be a falukutatás bőséges iro-

* Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 334 p.

dalma. A Nagy József által idézett Für Lajos-szövegben szó esik arról, hogy a technikai fejlődés teljesen megváltoztatta a gazdálkodás módját, s ez ráadásul nem magyar, hanem világjelenség. Für utalt arra is, hogy a parasztság eltűnése az egész európai civilizációt kísérő átalakulás része. Sajnos, Nagy József nem vette figyelembe ezeket az állításokat, ezért rendkívül szűken és egyoldalúan magyarzza a hagyományos parasztság felbomlását. Munkájában nem elemzi a közösségi életnek, a népszokásoknak, az egyházak szerepének alapvető átalakulását, a paraszti mentalitás formálódását, az iparosodás vonzerejét, a paraszti túlnépesedés következményeit. Félreértés ne essék: nem azt vonom kétségbe, hogy a Nagy József által leírtak igazak, és hozzájárultak a magyar paraszti társadalom felbomlásához. Csupán úgy vélem, hogy nem jól választotta meg könyve címét, és sokkal bátrabban használhatta volna a szociológia, a társadalomtörténet, a mentalitástörténet, a néprajz, az egyháztörténet eredményeit és forrásait is. Így munkája sokkal kerekesebb lenne, témája egész történetként rajzolódott volna ki előttünk.

A bevezetésben olvasható biztató gondolatok ellenére – amelyek alapján arra gondoltam, hogy az elmúlt évtizedek agrártörténeti szakirodalmának erőteljes revíziója vagy részleges újragondolása alapján új szemléletű elemzéssel lesz dolgom – lényegében a meglévő historiográfiai hagyományhoz szervesen kapcsolódó monográfiát olvashattam. A mű két nagy szerkezeti egységre tagolódik. A szerző az első három fejezetben a mezőgazdaság állami irányításának eszközeit, illetve a megtermelt javak állami igénybevételének módozatait elemzi. Ezt követően pedig a hagyományos paraszti társadalom felbomlásával foglalkozik, azaz részletesen feltárja, mi is volt az a szövetkezeti politika és a kulákkérdés. Nagy József elbeszélése forrásaként elsősorban a statisztikai irodalmat, a jogszabályokat, az MKP, illetve az MDP különböző párttestületeinek iratanyagát használta. Kissé rövidnek tűnik a hivatkozott irodalom jegyzéke; különösen szembeűnő, hogy egy társadalomtörténeti ihletésű munka esetén mennyire hiányzik az ilyen jellegű irodalom. A példa kedvéért csupán két dologra utalok: a kötetben nem talákoztam Márkus István nevével, aki szinte egész életében a parasztság felbomlását, túlélési stratégiáit vizsgálta. A gépállomásokról írottak kapcsán pedig hiába kerestem a Honvári János munkásságára való utalást.

Nagy József az 1945-ös földreformból indul ki, amely 1848 után a legjelentősebb átalakulást hozta a magyar agrárium történetében: megszűnt a nagybirtokrendszer, és a kisparaszti gazdaságok váltak uralkodóvá. Érdemben nem kritizálja Donáth Ferenc és Orbán Sándor földreformról írott munkáit, bár utal rá, hogy a földreform esetében jó néhány

alkalommal politikai szempontok érvényesültek a szakmai érdekekkel szemben. Ez az álláspontja elfogadható, mivel – ahogyan arra igen helyesen utal – feltehetően természetes úton is végbement volna a szétaprózódott földbirtokrendszer korrekciója, és az életképes kis- és középparaszti gazdaságok váltak volna uralkodóvá.

A továbbiakban a szerző részletesen bemutatja mindazokat az irdatlan nehézségeket, amelyekkel a parasztság a háború utáni években szembenézett. Elég, ha arra gondolunk, mennyire hiányoztak az igavonó állatok, a mezőgazdasági gépek, a vetőmag. Ennek ellenére az agrárium rövid idő múlva kezdett magához térni a háború okozta sokkból. Nagy József alaposan és meggyőzően mutatja be az állami beavatkozást és változásait. Helytálló alaptézise szerint 1945–1947-ben elfogadható volt, hogy a városok súlyos ellátási nehézségei közepette szabott áron be kellett szolgáltatni a mezőgazdasági termékeket. Így lényegében tovább élt a háború alatti rendszer, ám kezdetben közel sem jelentett elviselhetlen terhet, még a progresszíven kivetett földadóval együtt sem. Ezeket az intézkedéseket a parasztság különösebb zúgolódás nélkül tudomásul vette, elfogadhatónak tartotta. Nagy József rávilágít arra is, hogy a magyar mezőgazdaságban nem 1950–1951-ben, hanem már 1948-tól megkezdődtek a paraszti árutermelő gazdaságokat egyre fokozódó mértékben sújtó intézkedések, melyek sokkal inkább a politikai megtorlás, a fegyverezés, semmint a valódi gazdasági racionalitás jegyében születtek.

A szerző 1948-at tartja sorsdöntő esztendőnek. A fokozatosan erősödő közép- és gazdagparaszti gazdaságok terheit ekkor már lehetett volna csökkenteni, ám a szabadpiac fokozatos térnyerése, az állam által irányított beszolgáltatási rendszer felszámolása helyett ekkor jelentek meg azok a feszültségek, melyek az 1950-es évek katasztrofális parasztpolitikájában csúcspontot értek el. Ebben a fordulatban nyilvánvalóan kiemelt szerep jutott annak, hogy több évi bizonytalanság, halogatás után az MDP nyilvánosságra hozta a parasztsággal, a mezőgazdasággal kapcsolatos terveit, vagyis meghirdették a szövetkezetesítést. Nagy József a 19. század végéig visszanyúlva mutatja be a magyarországi szövetkezeti gondolat történetét, alaposan elemezve a termelő-, értékesítő-, fogyasztási és földműves-szövetkezetek jellemzőit. A könyvből megismerhetjük az 1945 és 1949 közötti paraszti rétegszervezeteket is. Kissé sajnálatos, hogy a szerző leginkább a kommunisták agrárpolitikai elképzeléseivel foglalkozik, s ehhez képest elenyészően szól a többi koalíciós párt, főleg a kisgazdák és a parasztpártiak ez irányú terveiről.

Alapos forrásfeltáró munka nyomán ismerkedhetünk meg az 1949 és 1956 közötti években hozott intézkedésekkel, amelyek megkeserítették

a parasztság életét. Olvashatunk a tagosításról, az állami tartalékfölkdek sorsáról, a gépállomásokról. Az erről szóló fejezet megerősíti, kiegészíti eddigi ismereteinket, és újból bebizonyítja, hogy 1953-ra a végletekig kizsartolt parasztság körében az elégedetlenség robbanás közeli állapotba jutott. Többször idéz a szerző Rákosi Mátvás visszaemlékezéséből. Érdeemes lett volna utalni arra a tényre is, hogy 1951-ben a népgazdasági tervszámok teljesen irracionális felemelése – amely végső soron a mezőgazdaság terheit is tovább fokozta – azért történt, mert az év elején Sztálin a harmadik világháborúra való felkészülésre ösztönözte a kelet-európai csatlósállamokat. Ez a tény éppen Rákosi memoárjának köszönhetően vált ismertté.

Nagy József a könyv IV. fejezetében tér rá műve tulajdonképpeni témájára, a hagyományos paraszti társadalom felbomlásának elemzésére. Legfontosabb megállapítása, amellyel teljes mértékben egyetérthetünk, hogy az 1948-tól kezdődő erőszakos, kényszeres szövetkezetesítés miatt nem ment végbe az a parasztpolgári fejlődés, amely kiegyenlített volna a földreform utáni egyenlenségeket is. Ebben a fejezetben a szerző ékesen tanúsítja a társadalomtörténet iránti érzékenységet: részletesen bemutatja, hogy mennyire nem lehetett mechanikusan meghúzni a kis- és középbirtokos kategóriák határát csupán a földbirtok nagyságából kiindulva. Hiszen a föld minősége, fekvése, a megművelés módja, a termelő és a vásárló közötti távolság és a földművelő szakértelme egyaránt befolyásolhatta egy-egy birtoktest valódi értékét.

Úgy érzem, a kötet legkiemelkedőbb része az, ahol Nagy József a kulákkérdés kapcsán megfogalmazott gondolatait fejti ki. Hasonló módon jár el, mint korábban is: annak bemutatására összpontosít, hogy a kulák mennyire önkényesen és ellentmondásosan használt fogalomná vált 1948 után. Sem az 1949-es népszámlás, sem a Központi Statisztikai Hivatal felmérése alapján nem lehetett egyértelműen meghúzni a határt a közép- és a gazdagparaszt között. Az MDP vezetésének azon döntése, hogy 25 kat. hold birtoknagyság vagy legalább 350 aranykorona értékű földtulajdon tett valakit kulákká, számos, elvileg szövetségesnek tekintett középparaszt taszított a megbélyegzett, számkivetett emberek közé. Ez természetesen rendkívül tág teret adott a helyi párt- és tanácsi apparátus rosszindulatának, az önkényeskedésnek, a korrupciónak vagy – ahogy a szerző rámutat – az elenyészően csekély számú jó szándékú kivételezésnek. A kötetből világosan kiderül az az ellentmondás is, hogy a parasztság legmódosabb, legnagyobb szakértelemmel, termelési tapasztalattal rendelkező rétegére szüksége volt az országnak, s ennek az MDP vezetése is tudatában volt. Éppen ezért nem véletlen, hogy a kizsákmá-

nyolónak, ellenségesnek tekintett társadalmi csoportok közül a gazdag-parasztság volt az egyetlen, amelyet nem akartak felszámolni mint osztályt. Mindez azonban a gyakorlatban vajmi keveset jelentett. Nagy József többször is utal arra a tényre, hogy a parasztsággal kapcsolatban született jogszabályok büntetőjogi jelleget öltöttek, ami teljes mértékben igaz. Nem szolt viszont az úgynevezett kulákperekről, amelyben rendkívül szigorú, sokszor halálos ítéletek születtek. Ezek nélkül hiányos a parasztságot sújtó megtorlás képe.

A kötet utolsó fejezetében a szerző még egyszer összefoglalja azokat a megállapításait, amelyeket a hagyományos paraszti társadalom felbomlásának okai közül a leghangsúlyosabbnak vél. Mindenekelőtt kifejti, hogy ha a földreformot a szabad földforgalom és a szabadpiaci viszonyok érvényre jutása követte volna, akkor az 5 és 20 kat. hold közötti birtokkal rendelkező gazdálkodók kezében összpontosult volna a földterület java. A parasztságra nehezedő adminisztratív és gazdasági terhek egyik természetes következménye volt a falusi munkaerő városba áramlása, amelyet az erőltetett iparosítás rendkívüli mértékben ösztönzött. Nagy József rámutat arra is, hogy a földjét elhagyó parasztember nem feltétlenül kívánt ipari munkássá válni; számos esetben csupán ideiglenesnek tekintette a váltást, vagy éppen kétlaki életformát folytatott. Am sokszor már nem volt módja a mezőgazdaságba való visszatérésre, és az időlegesnek szánt életformaváltás véglegesnek bizonyult. A férfiak városba vándorlása folytán számos esetben az asszonyok vették át a gazdaság vezetését, ám ők igyekeztek bérbe adni a földet, vagy megszabadulni a birtoktól. Vagyis a nők erőteljesebb munkába állása csupán késleltette, de nem állította meg a paraszti életformából való kiválást.

Nagy József – mint írásom elején jeleztem – nem szerencsés címválasztása és a lehetséges történetírói eszköztár korlátozott használata miatt csupán részlegesen tudta megvilágítani a hagyományos paraszti társadalom felbomlásának okait. Mégis figyelemre méltónak érzem munkája végkövetkeztetését, amely hasznos kiindulópont lehet az 1956 utáni paraszti, falusi társadalom részletes vizsgálatához. Ezek szerint az 1949 és 1956 közötti katasztrófális agrárpolitika következtében „a gazdálkodóknak talán a legvállalkozóbb rétege kivált a mezőgazdaságból”. Ez nagyban hozzájárult a falu elbizonytalanodásához, a közösségek összetartó erejének csökkenéséhez. Többek között ez is fontos szerepet játszott abban, hogy 1959 és 1961 között sikerrel lezajlott az a téesszervezés, amely 1956-ot megelőzően csaknem kudarcot vallott.